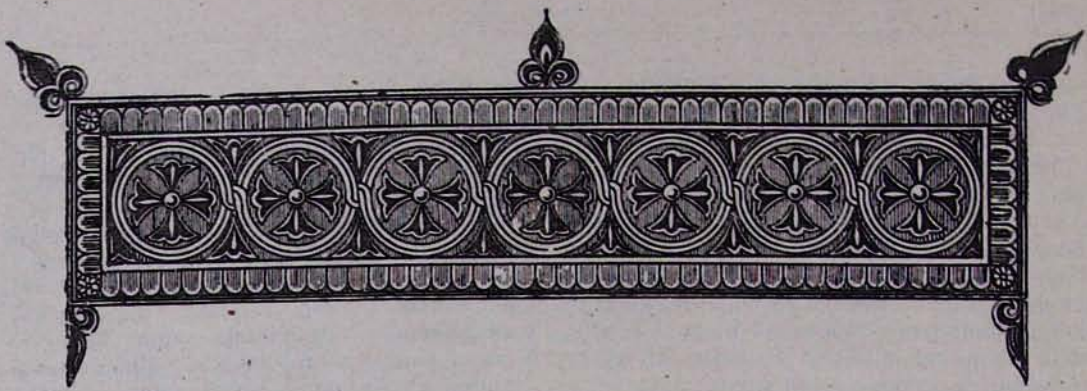

ԳՐԻԳՈՐ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՆԵՐՍԵՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻՆ ԵՎ ԻՐ ԱՏԵՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լամբրոնացիներ միջնադարի ամենապայծառ դեմքերից է: Երբ Ներսես Շնորհալու արգասավոր կյանքը թեքվում էր դեպի արևմուտք, հայոց գրական երկնակամարի վրա իր հանճարով երևաց Լամբրոնացին: Ինքնատիպությամբ, իր հարուստ հոգով ու պոռթկումներով նա նման է Նարեկացուն: Երկուսն էլ, ամեն մեկն իր դարում ու տեղում, իրենց հանճարով անկրկնելի եղան: Գրեցին ի խորոց սրտի, կրքոտ ու կրակոտ, հախտուն ու փոթորկալի: Պատահական չէր, որ Լամբրոնացին ամբողջ կյանքում իր իդեալն էր ընտրել Գրիգոր Նարեկացուն: Ապրեց շատ կարճ՝ ընդամենը 45 տարի, բայց այդ կյանքը եղավ զարմանալի գեղեցիկ՝ եռանդով, համարձակությամբ ու լայնախոհությամբ զարդարված: Ապրեց, գործեց ու ստեղծագործեց Կիլիկիայում, որն այդ շրջանում ամբողջ հայության հոգեկան օջախն էր: 11-րդ դարում սելջուկների հորդաները լցվել էին Մայր երկիրը: Քաղաքական կյանքը աննպաստ էր: Բուն հայրենիքից շատերը գաղթում էին դեպի Միջագետք և Կիլիկիա: Այդ գաղթականներից մեկն էլ Լամբրոնացու մեծ պապը՝ Օշին իշխանն էր, որը 1073 թվականին Գանձակի գավառից գնաց Կիլիկիա և բնակություն հաստատեց Լամբրոն քերդում: Հալ տարրը այստեղ բնակչության մեծ մասն էր կազմում: Հիմնրվեց Կիլիկիայի հայկական պետությունը: Լամբրոնի ամրոցում 1153 թվականին ծնվեց «գեղեցիկ դիմօք» մի մանուկ, որը կոչվեց Սմբատ՝ ապագա Ներսես Լամբրոնացին: Սովորեց մոր մոտ, ապա Սկևռա վանքում: Երջեց Ամանոսի լեռների վրա եղած գրեթե բոլոր վանքերը, սակայն ամենից շատ սիրեց

«Ժայռակոտ» վեհանիստ Սաղրու վանքը: Այստեղ գրեց Պատարագի և Սաղմոսի սքանչելի մեկնությունները: Իր անպարփակ պաշարը նա քաղեց Կիլիկիայի վանքերի դպրոցներից ու գրապահոցներից: Շնորհիվ Կիլիկիայի ազգային պատմության՝ երկրի տնտեսության, արհեստների և վաճառականության զարգացման հետ միաժամանակ ծաղկում էր նաև ազգային մշակույթը: Ամեն մի վանք կրթության և լուսավորության մի ջահ էր այդ ժամանակներում: Հիշենք որակցից Դրագարկի Սև քարի, Հոռմկյայի, Գրոների և Կարմիր վանքերը՝ իրենց տարբեր տիպի դպրոցներով, որտեղից որպես լուսն ընձյուղներ ճառագայթեցին Ներսես Շնորհալին, Բարսեղ, Իգնատիոս և Սարգիս Շնորհալիները, Մխիթար Հերացին, Մատթեոս Ուռհայեցին, Գրիգոր Տղան և ինքը՝ Ներսես Լամբրոնացին: 23 տարեկան հասակում սա արդեն եպիսկոպոս էր: 24-ի մեջ մեկնում էր խորախորհուրդ պատարագը և Սաղմոսը: Ներսեսը հայոց հայրապետանոցի հոգեկան զարդն էր և արքունիքի աջ ձեռքը, խորհրդատուն, թարգմանիչ ու քարտուղարը: Պաշարեց երկու ճակատի վրա՝ հանուն հայ եկեղեցու և պետության ինքնուրույնության, անկախության ու բարեկարգության: Առաքինության, ճշմարտասիրության, խաղաղության և մարդասիրության բոլոր գաղափարները նրա համար մի ականք ունեին և դա սերն էր՝ համամարդկային սերը: Որպես խաղաղության և սիրո հոգեվոր զինվոր՝ մնաց միշտ անվեհեր, և անհաճանք: Պատմության մեջ հայ հոգևորականներից շատերը միաժամանակ եղել են նաև ազգային, հասարակական, հայրենա-

սեր գործիչներ ու գաղափարախոսներ։ Սրանք ձեռք-ձեռքի գործել են թագավորների և իշխանների հետ՝ հաճում հայրենիքի ու հավատի։ Այդպիսին էր և Լամբրոնացին։ Ամիսն էր աշխատանքի մեջ։ Նրա համար գիշեր գոյություն չուներ։ Մի երկու ժամով միայն ննջում էր աթոռի վրա՝ կծկված։ Իր կյանքից գողանում էր ժամանակը։ Խավար գիշերները միայն մի վտիտ մոմ էր աղոտ լույս տալիս նրան, բայց իր հոգին արեգակ էր։ Աշխարհաքաղաքացի էր նա՝ ուղղամիտ, լայնախոհ։ Որքան դեպի երկինքն էր ուղղված նրա հայացքը, նույնքան էլ դեպի երկիրը, աշխարհն ու կյանքը։ Փոքր Ասիայի անկյուններից մեկում, եվրոպական վերածնությունից ավելի քան հարյուր տարի առաջ, նա քարոզեց լուսամիտ, մարդասիրական գաղափարներ՝ խաղաղություն և ազգամիջյան համերաշխություն։ Գիրն ու խոսքը իր համոզումների գեղեցիկ մարմնավորումն էր, մինչև իր կյանքի վերջին ժամը։ Անապատայի էր վախճանը։ Մեռավ բեմի վրա՝ բարության խոսքը բերանում։ Բոցաշունչ պերճաբանի մարմինն ամփոփեցին Սկևռա վանքի ս. Աստվածածին եկեղեցու կամարների տակ, այն եկեղեցու, որին Օշին իշխանն ու Ծախանդուխտը ուխտել էին մկրտել իրենց Սմբատին՝ դեռ չծնված...

Բազմաժանր ու բազմաբնույթ է Ներսես Լամբրոնացու թողած գրական ժառանգությունը։ Նա եղել է արտակարգ բեղմնավոր։ Նրա գրեթե բոլոր գործերը հասել են մեզ, բայց, դժբախտաբար, առ այսօր դրանց շատ քիչ մասն է տպագրված։ Մեր պատմաբաններն ու մատենագիրները հիացմունքով են խոսում նրա մեծ վաստակի մասին։ «Յատուրս սորա էին վարդապետք անուանիք և իմաստունք՝ Ներսես սքանչելի... և միս Ներսես եպիսկոպոս Լամբրոնացի, եղբայր Հեթմոյ, որ թարգմանեաց գնեկնություն Տեսլեանն Յովհաննու, և զպատմություն Գրիգորի պապուն Հոռմայ, և զօրհնադրություն... արար և մեկնություն յինքենէ Սաղմոսացն Դաթի, և Առակացն Սողոմոնի, և սուրբ պատարագամատուցն...»¹։

Լամբրոնացու բոլոր գործերի և թարգմանությունների վերաբերյալ բազմալատուսկ բանասեր Հ. Ղևոնդ Ալիշանի մոտ կարդում ենք հետևյալ տողերը. «Ո՛ր քսաններեքամեկի տիեզերական վարդապետ դրոշմի... ի լուս հանէ զպատարագամեկնիչն, ասեմ որ ոչ միայն իրայոց գրատր երկոց գլուխ և նախարաս, այլ թերևս առհասարակ հայերէն դպրութեանս յայնմ սեռի գրուածոց...

Առատաբան և ներանձնական Սաղմոսամեկնիչն գրեալ ի 26—8 ամս տիպոգ... Ո՛ր հանգոյն նմին գիտաց հիսել և արտասանել զհրաշալի ճառսն ի Համբարձումն Տեսուն, և ի Գալուստ Հոգոյն Սրբոյ... զԱտենաբանությունն հռչակապանծ, միս ևս հրաշակերտ գրատր գործոց... Որքան քնեն միտք՝ այնքան և ապշին ընդ հոյովություն վաստակաց նորին, յորոց կան, մեան կենդանի վրկայք յսնաթի գրատրքն՝ ընդ մեծ և ընդ փոքր, և որ հեղինակութեամբ, և է որ թարգմանութեամբ՝ ի յունէ, ի յատինէ և յատրոց, թող զընդօրինակությունս պէսպէս մատենից սրբոց»։

Վերոհիշյալ բազմաթիվ գործերի մեջ անգերազանց, գլուխ-գործոցներ են «Ատենաբանությունը» և «Պատարագի մեկնությունը»։ «Ատենաբանությունը» մեր միջնադարյան հոգևոր ճարտասանության մեջ մի անմասն կոթող է՝ իր ձևով, էությանը և մարդասիրական գաղափարներով։ «Ատենաբանությունը» վերնագիրն ունեցող հրապարակախոսական գործերը Լամբրոնացու ժամանակների համար նորություն չէին։ Դա եկեղեցական արձակի մի յուրահատուկ տեսակ էր, որն արձագանքում էր ժամանակի տրամադրություններին և զբաղվում ոչ միայն կրոնական, եկեղեցական հարցերով։ Դեռևս 8-րդ դարում Հովհաննես Օձնեցի իմաստասեր կաթողիկոսը եկեղեցական կարգ ու կանոնի և այլ հարցերի վերաբերյալ հանդես եկավ իր Ատենախոսությամբ։ Այդ շրջանում նկատվում էր ոչ միայն անկարգություն, այլև կյանքի պայմանների հետևանքով առաջացած հավատի թուլություն։ Ահա թե ինչու Օձնեցին մի մեծ ժողով հրավիրեց Դվինում և արտասանեց իր հայտնի Ատենախոսությունը։ Վերջինս գոված է գեղեցիկ և ընդհանրապես խոսքի վսեմությունը, պայծառ իմաստը, ս. Գրքի, եկեղեցական հայրերի գործերի շուրջ դրսևորված հմտությունը ու մանավանդ բարի գործերի նախանձախնդրությունն և հորդորները առանձին պայծառություն են տալիս Օձնեցու «Ատենախոսութեանը»։ Այսպիսի մի գործ էլ ունի Ներսես Շնորհալին, 1166 թվականի ապրիլի 17-ին, Ծաղկազարդի կամ Արմավենյաց կոչված տոնի օրը, Հոռմուկյայի հոգևորականների առաջ արտասանված մի գեղեցիկ ճառ, որը հայտնի է «Ատենաբանություն» անունով։ Շնորհալու Ատենաբանության արժեքավոր, յուրահատուկ և բնորոշ կողմերից մեկն այն է, որ հայրապետական և կրոնական հարցերի հետ զուգընթաց այնտեղ շոշափվում են նաև ազնվախի խնդիրներ, որոնք էու-

¹ Հ. Ղ. Ալիշան, Սիմուս, Վենետիկ, 1885, էջ 86—87։

¹ Կ. Գանձակեցի, Երևան, 1961, էջ 111։

թյամբ ազգային, աշխարհիկ բնույթ են կրում: Լամբրոնացիին հետևելով Օձնեցուն և Շնորհալուն, իր Ատենաբանության մեջ ոչ միայն ինքնություն է, այլև մեր արձակի հրապարակախոսական այդ տեսակը ավելի խորացրեց, զարգացրեց, դուրս բերեց այն ազգային կյանքի շրջանակներից և իր քրե-նաժանդիրներին հաղորդեց համամարդկային բնույթ: Եթե մոտ երկու տասնամյակ առաջ, հույների հետ եկեղեցիների միության հարցերին պատասխանել էին Ներսես Շնորհալուն և Գրիգոր Տղան՝ իրենց դավա-նաբանական գրվածքներով ու թղթերով, ապա այժմ, ադ լուրջ ու ծանր պարտա-կանությունը կատարելու էր Տարսուհի երի-տասարդ արքեպիսկոպոս, Ներսես Լամբրո-նացիին: Եկեղեցիների միության խնդիրը նոր ձև էր ստացել, որը պահանջում էր նոր :հո-տեցում և նոր վերաբերմունք: Այդ հարցերը նույնպես միայն կրոնական կամ դավանա-բանական բնույթ չէին կրում, այլ սերտորեն կապված էին ժամանակի կացության, տար-բեր ազգերի միջև բարեկամական հարաբե-րություններ հաստատելու և այլ խնդիրների հետ: Ահա այդ խնդիրների լուծմանն է նվիրված Լամբրոնացու «Ատենաբանու-թյունը»: Ելակետ ունենալով մի կողմից քրիստոնեական վարդապետության խաղա-ղասիրական սկզբունքը, մյուս կողմից՝ հայ ժողովրդի աշխարհիկ ու հոգևոր կյանքի պայմանները և աշխարհի տարբեր ազգերի միջև խաղաղություն հաստատելու անհրա-ժեշտությունը, Լամբրոնացիին այս աշխատու-թյան մեջ առաջ բաշեց եղբայրության, խա-ղաղության և համամարդկային սիրո գա-ղափարներ: Ահա թե ինչն է հանդիսանում այս հռչակավոր գործի էությունն ու ոգին:

Մեր բանասիրության մեջ որոշ գիտնա-կաններ այն կարծիքն են հայտնել, որ Լամբ-րոնացիին «Ատենաբանութիւնը» արտասա-նել է 1179 թվականին Հռոմկայում հրավիր-ված ժողովում, իսկ ոմանք էլ ընդունում են, որ այս մեծ ճառը նա խոսել է ոչ թե Հռոմ-կյայի, այլ Տարսուհի 1197 թվականի ժողո-վում: Այս երկու կարծիքներից ո՞րն է հա-վանականը, կամ մի՞թե Լամբրոնացիին այս բազմարժանի գործը գրել է միայն դա-վանաբանական, ծիսական խնդիրները քն-նելու կապակցությամբ: Հռոմկյայի և Տար-սուհի ժողովների միջև ընկած է ողիղ 18 տարի: Պատմաբան Հ. Մ. Չամչյանը գրում է. «Ամենեքին սուրբք ի մի գումարեալ ան-դաճօր ի Հռոմկյայ, ի Հայրապետական Ա-թոռն, յամի տեառն 1179 և ի թուականու-թեանն հայոց ՌԻԸ...: Եւ ի ժողովի անդ խօ-սեցաւ ճախ Ներսէս Լամբրոնացի զայն արանչելի մանաւանդ թէ գոգիաշունչ Ատե-

նաբանութիւն իւր...»³: Հետևելով Չամչյա-նին, Հ. Ղ. Ալիշանը գրում է, որ Լամբրոնա-ցիին «զԱտենաբանութիւնն հռչակապանմ» արտասանել է «ի համագումար ժողովի Հայոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ի Հռոմ-կյայն (1179)»⁴: Հ. Գ. Զարբհանայանը, Ա. Չամիչյանը և ուրիշներ գտնում են, որ Լամբրոնացիին այդ ճառը արտասանել է ոչ թե Հռոմկյայի, այլ Տարսուհի 1197 թվակա-նին կայացած ժողովում⁵:

Տեսնենք, թե այս կարծիքները ինչ փաս-տերի վրա են հիմնված:

Այս երկու խմբերի էլ հիմքերը հավանու-րեն եղել են «Ատենաբանության» տարբեր վերնագրերը և տեղիք տվել այդ տարբեր կարծիքներին: Ուշագրավ է, որ «Ատենա-բանության» տպագիր հրատարակություն-ների վերնագրերի մեջ տարբերությունն այնքան նկատելի չէ, որքան ձեռագրերինը: Մի քանի հրատարակությունների («Նամա-կանի»՝ 1838 և 1865 թթ., Վեներտիկ, էջ 93. «Ատենաբանութիւն և ճառք», Կալկաթա, 1851 թ., էջ 1 և այլն) վերնագրերի մեջ թեև տարբերություն չկա, սակայն չի գրված տարբերվը, թե ո՞ր ժողովում, ե՞րբ է խոսել Լամբրոնացիին այդ ճառը: Իսկ ձեռագրերում ոչ բոլորի մեջ միատեսակ կա ժողովի և խո-սելու ժամանակը, որտեղ նկատելի են նաև բառերի ու կապակցությունների տարբերու-թյունները: Մ. Մաշտոցի անվան Մատենա-դարանի հին ձեռագրերից մեկում Ատենա-բանության վերնագիրն է՝ «Յատուաճա-խումք և ի տիեզերական ժողովն Տարսուհի՝ որ ելն ի շրջան ընթացից ժամանակի ՌԻԸ թուականի հայոց. հրամանա համահրեշտակ կաթողիկոսէն հայոց Գրիգորիսի, եղբօր-որդու սրբոյն Ներսէսի, յաջորդի առաքե-լական Աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի և քրիստո-սապսակ արքային հայոց Լևոնի, սակս միութեան եկեղեցւոյ»⁶:

Իսկ մի ուրիշ ձեռագրի մեջ արդեն «ՌԻԸ» ժամանակը չկա. «Աստուածախումք և տիե-զերական ժողովն Տարսուհի, որ ելն ի հա-մահրեշտակ կաթողիկոսէն հայոց Գրիգորէ, եղբորորդու սրբոյն Ներսէսի Կալեցու և ի քրիստոսապսակ արքայէն հայոց Լևոնէ. սակս միութեան եկեղեցւոյ: Ատենական խօսք մեծին և սրբոյն Ներսէսի այնմ աստ-ուածապաճ քաղաքի արթուակայի և աստ-

³ Հ. Մ. Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, հատ. Գ, էջ 123:

⁴ Հ. Ղ. Ալիշան, Միտում, էջ 87:

⁵ Հ. Գ. Զարբհանայան, Հայոց հին գրակ. պատմ., Ն. Նա-խիջևան, 1914, էջ 173:

⁶ Ձեռ. № 1331, էջ 1:

ուածախաւս վարդապետի»⁷: Այսպիսի տարբերություններ կան նաև մի քանի այլ ձեռագրերում:

Իր «Ներսէս Լամբրոնացի» արժեքավոր մատենագիտական հետազոտության մեջ քանասեր Ռ. Ն. Ակիբյանը, բազմաթիվ ձեռագիր օրինակների և տպագիր հրատարակությունների ընձեռած տվյալների վրա, խմբավորելով Լամբրոնացու Ատենաքանության հին ու նոր, խմբագրված ու չխմբագրված վերնագրերը, գտնում է, որ դրանց մեջ ամենահինը և ամենահարագատր հետևյալն է եղել.

«Ատենաքանութիւն սուրբ և տիեզերական ժողովոյն, որ եղև ի շրջան ընթացից ժամանակի ՌԻԶ (1177) թուականի՝ հրամանաւ Գրիգորիսի յաջորդի առաքելական Աթոռոյ սրբոյ Գրիգորի, համաձայնութիւն Ներսէս՝ նուաւստ նոցին պաշտամանակցի»⁸: Որտեղից են առաջացել Լամբրոնացու Ատենաքանության վերնագրի այդ տարբերությունները և ինչո՞ւ չկա միատեսակություն ոչ տպագրվածների և ոչ էլ ձեռագրերի մեջ: Ամենայն հավանականությամբ, Լամբրոնացու կազմած հայկական օրինակը (1193 թ.) խմբագրողը, նկատելով, որ հին վնագրի մեջ ժողովի վայրը չի նշված, Լամբրոնացին էլ Տաքսոնի եպիսկոպոսն է եղել առանց ուշադրություն դարձնելու ժողովի ժամանակի վրա, ենթադրել է, որ այդ ժողովը կայացել է Տաքսոնում և ժամանակի իշխանապետն էլ եղել է «քրիստոնապաւսակ արքայն հայոց Լեւոն»: Ահա այստեղից էլ սկսվում է այն թուրիմացությունը, որ քանասերների մի քանիսի կարծիքով իբր թե Լամբրոնացին «Ատենաքանութիւնը» կարդացել է Հռոմկայի ժողովում, իսկ մի քանիսն էլ ընդունում են, որ այդ գործը արտասահել է Տաքսոնի ժողովում, առանց ուշադրություն դարձնելու նախնական օրինակի վերնագրի մեջ եղած ՌԻԶ թվականի վրա: Չամչյանի և Ալիշանի կարծիքների հիմքը և սկզբնաղբյուրը առնելով հավանականությամբ եղել է նախնական օրինակի վերնագիրը, որտեղ ոչ Տաքսոն անունը կա և ոչ էլ Հռոմկայ, բայց կա ՌԻԶ (1177) թվականը: Հայտնի է, որ 1177 թվականին ոչ Հռոմկայում և ոչ էլ Տաքսոնում ոչ մի կրոնական ժողով չի գումարվել: Հռոմկայի նշանավոր ժողովը կայացել է 1179 թվականին, իսկ Տաքսոնի՝ 1197-ին: Չամչյանը ըստ երևույթին կարևորություն չի տվել այդ երկու տարվա տարբերությանը (1177 և 1179) և պատշաճ է համարել՝ Լամբրոնացու ճառը դնել 1179 թվա-

կանի Հռոմկայի ժողովում, որին հետևել է և Ալիշանը:

Հռոմկայի ժողովի թղթերից մեզ շատ քիչ բան է հասել. Գրիգոր Տղայի հետ Լամբրոնացին էր այդ ժողովը ղեկավարողը, որը միության խնդիրներին վերաբերող թղթերն ինքն է հավաքել, դասավորել, պատմական ծանոթություններ ավելացրել և խմբագրել: Եթե Լամբրոնացին այդ ժողովում խոսած լիներ «Ատենաքանութիւնը», չէր կարող պատահել, որ նա այդ մասին ոչ մի հիշատակություն չաներ և իր ճառն էլ չկցեր ժողովի մյուս փաստաթղթերին: Այդ ժողովից, ցավոք, միայն երկու թուղթ է մեզ հասել, որոնք ինքը՝ Լամբրոնացին է պատրաստել՝ հյուզանդական կայսեր և Սինոդոսին ուղարկելու համար⁹: Մի հանգամանք էլ կա. քանի որ Հռոմկայի ժողովը գումարվել էր միության խնդիրներին լուծում տալու նպատակով, իսկ Լամբրոնացու «Ատենաքանութիւնը» էլ ամբողջությամբ առած՝ միության ու մարդասիրություն է քարոզում, ուստի հարմար է համարվել՝ դնել այդ ժողովում: Այդ բոլորից բացի, Չամչյանի և Ալիշանի համար, ինչպես երևում է, հիմք են ծառայել նաև կաթոլիկ եկեղեցու հայրերի պատմագրական հաղորդումները: Ինչպես Ներսէս Շնորհալու ժամանակ 1178 թվականին Հռոմկայի ժողովի նյութերն ու արձանագրությունները, այդպես էլ Գրիգոր Տղայի օրով՝ 1179 թվականի նույն Հռոմկայի ժողովի գործերը, Կղեմես Գալանոսը, 17-րդ դարում Հռոմում հրատարակեց՝ աղավաղումներով: Բայց և այնպես մեծ պատմագիրն ու մեծ քանասերը օգտագործել են Կալանոսի նշած փաստերը:

Այժմ տեսնենք, թե որոնք են Գ. Չարբահանյանի, Ա. Չամիչյանի և մյուսների կարծիքների հիմքերը: Այս տեսակետից ուշագրավ են ԺԵ—ԺԸ դարերի որոշ ձեռագրերում եղած Ատենաքանության խմբագրված վերնագրերը, որտեղ ավելացված են «Տաքսոն» և «Լոն Բ» անունները: Եվ քանի որ այդ դարերի բազմաթիվ ձեռագրեր Ատենաքանության վերնագիրն այս ձևով հեն հաղորդում¹⁰, ուստի գնրմանայի չէ, որ վերելում հիշված հայագետները Լամբրոնացու այդ ճառը դնեին Տաքսոնի ժողովում:

Սակայն Ատենաքանության տպագիր ու ձեռագիր տարբեր օրինակների խմբագրված և չխմբագրված առանձին վերնագրիների համեմատությունը, նոր ուսումնասիրու-

⁷ Ձև. № 2588, էջ 1:

⁸ Ռ. Ն. Ակիբյան, «Ներսէս Լամբրոնացի», Վիեննա, 1956, էջ 188:

⁹ Ն. Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, Երուսաղեմ, 1871, էջ 181—200:

¹⁰ Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձև. №№ 1331, 1427, 2588, 4000, 4136, 5897, 6334, 6385 և այլն:

թյունները, ստիպում են մտածել՝ թե արդյո՞ք Լամբրոնացին իր ճառն արտասանել է Տարսուղի ժողովում: Ուրիշ փաստեր էլ կան, որոնք այդ կասկածն ավելի՛ են խորացնում: Առաջին՝ Ատենաքանության նախնական և խմբագրված վերնագրերում կա հայոց ՈՒԶ թվականը, որը ցույց է տալիս 1177 տարեթիվը: Բայց այդ թվականին Տարսուղ տակավին հայերի ձեռքը չէր, այլ պատկանում էր հույներին: Հայոց կաթողիկոսարանը գտնվում էր Հոռմկլայում, ինչպե՞ս հայերն այնտեղ կարող էին հրավիրել համագային, այդպիսի մի մեծ ժողով: Երկրորդ՝ խմբագրված վերնագրերում եղած «քրիստոնապապական արքային հայոց Լեոնի» հաղորդումը նույնպես ճիշտ չէ, ժամանակավոր պայման է: 1177 թվականին Լեոնը ոչ միայն «քրիստոնապապական արքա» չէր, այլև դեռ Ռուբինյանց իշխանության գլուխ էլ չէր անցել, այդ ժամանակ Կիլիկիայի իշխանապետն էր Ռուբեն Բ-ն (Լեոնը թագադրվեց քսանմեկ տարի հետո՝ 1198 թվականի հունվարի 6-ին): Եթե Ատենաքանության նախնական և խմբագրված վերնագրերն ֆիմք ընդունենք՝ կստացվի այսպես. վերնագրերում ցույց տրված ՈՒԶ (1177) թվականին ոչ Հոռմկլայում է ժողով եղել և ոչ էլ Տարսուղում:

Մաղաքիս արք. Օրմանյանն այն կարծիքին է, որ Լամբրոնացին Ատենաքանությունը արտասանել է ո՛չ Հոռմկլայի և ո՛չ էլ Տարսուղի ժողովներում, այլ դա ինքնուրույն գրական մի գործ է¹¹: Մ. Օրմանյանի կողմից արձարծված այս նոր տեսակետը ավելի հիմնավոր ու համոզիչ է, և ահա թե ինչու:

«Ատենաքանության» մեջ 1: Հոռմկլայի ու Տարսուղի ժողովներում շոշափված հարցերը տարբեր և անհարկ են: Հոռմկլայի՝ 1179 թվականի ժողովում հույներն իրենց կողմից առաջադրված «գլխակարգեալ» 9 խնդիրները ամփոփել, դարձրել էին միայն մի հիմնական կետ. այն է՝ ընդունել երկու բնություն քանաձևը: Մինչդեռ Լամբրոնացին Ատենաքանության մեջ խոսում է դավանանքից ու ազգությունից անկախ սիրո, եղբայրության, խաղաղության մասին և խիստ քննադատության է ենթարկում քաղկեդոնականներին: Լամբրոնացին խոսում է տուների տարբերության, խմորուն և անխմոր հացի, ջրախառն բաժակի, մեռողի և մյուս ծիսական արարողությունների մասին, որոնց վերաբերյալ Հոռմկլայի ժողովում խոսք անգամ չի եղել:

Տեսնենք Տարսուղի ժողովը: Այստեղ պարզ ու որոշակի ձևով Հոռմի կողմից պահանջ-

վում էր՝ ընդունել լատին եկեղեցու գլխավորությունը, մինչդեռ «Ատենաքանության» հեղինակը քարոզում է եկեղեցիների ու ազգերի մեջ համահավասար իրավունքներով միություն ու եղբայրություն: Հոռմը պահանջում էր տեղումնական և սրբերի տոները կատարել հաստատուն ամսաթվերով, այնինչ Լամբրոնացին իր գործի մեջ տոների հաստատուն ժամանակին կարևորություն չի տալիս և համաձայն է դրանց շարժական սկզբունքին: Տարսուղի ժողովում Հոռմը պահանջում էր «Հոգույն Սրբոյ և յՈրդոյ բղիժման», վարդապետությունը, իսկ Լամբրոնացին Ատենաքանության մեջ կրքոտ ու խիստ քննադատում է երկբնակությունը: Տարսուղի ժողովը գումարվել էր Հոռմի առաջարկությամբ՝ դավանաբանական, կրոնական որոշ հարցերի շուրջ քանակցելու համար, ինչպե՞ս կարող էր պատահել, որ ժողովի ատենախոս Լամբրոնացին քննվող հարցերից և ոչ մեկի վրա կանգ չառներ, իսկ մի քանի հարցերում էլ միայն հակադրվեր: Վերջապես, Ատենաքանության բովանդակությունից չի երևում ոչ ժողովի ժամանակը, ոչ այդ ժամանակի հուզող հարցերը և ոչ էլ ժողովի հանգամանքները: Ինչպե՞ս կարող էր Ներսես Լամբրոնացին այդ ամենի կողքով լուրջամբ ու անտարբերությամբ անցնել: Ինչպես տեսնում ենք, վերելում բերված բազմաթիվ փաստերի ձևով միասին, Լամբրոնացու Ատենաքանության բովանդակությունը նույնպես հաստատում է Մ. Օրմանյանի կարծիքը, որ այդ հուշակափոր գործը գրվել է ոչ Հոռմկլայի, և ոչ էլ Տարսուղի ժողովների համար և ոչ էլ արտասանվել այդ ժողովներից որևէ մեկում:

Ներսես Լամբրոնացու «Ատենաքանությունը» «ամենայն հավանականությամբ, ինքնուրույն, գրական մի աշխատություն է, ինչպես նրա մյուս արձակ ու չափածո երկասիրություններից շատերը: Քննենք այս նշանավոր գործի էությունը և այնտեղ արձարծված հիմնական խնդիրները: «Ատենաքանության» մեջ հեղինակն արտահայտել է Կիլիկյան Հայաստանի ժամանակն հուզող ոչ միայն կրոնական, ազգային, այլև սոցիալարիկ, միջազգային բնույթի խնդիրներ՝ մարդասիրական գաղափարներով հագեցված: Այստեղ, ամենից առաջ, աչքի է ընկնում Լամբրոնացու համարձակ, անաչառ քննադատական վերաբերմունքը՝ կյանքում գոյություն ունեցող անհատական, ազգային, միջազգային, կրոնական և աշխարհիկ բնույթի բացասական երևույթների նկատմամբ: Եթե Հովհան Օձնեցու և Ներսես Շնորհալու Ատենաքանությունների մեջ ժամանակի հետ կապված արատները, հոգեվորականների ու եկեղեցական կյանքում

¹¹ Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Պոլս, 1912, էջ 1538—1537:

տեղ գտած անկարգությունները, ազահությունը, աղանդավորությունն ու կարգազանցությունները խիստ, բայց ստույգաբար քննադատության են ենթարկվում, խարազանվում զուտ, առանց չափի զգացումը խախտելու, ապա Լամբրոնացու քննադատության եղանակը բոլորովին այլ ձևով ու թափով է դրսևորվել: Որքան մեծատաղանդ է Լամբրոնացին որպես ճարտասան, պերճաբան, նույնքան էլ կրքոտ ու բուռն է նրա խոսքը: Վերջինիս համար չափը ոգևորության թափն է, իսկ չափանիշը՝ ճշմարտությունը: Նա ինքն էլ զգում է, որ քննադատության հուզումնալից պահերին կարող է դուրս գալ չափի զգացումի, և նույնիսկ օրենքի սահմաններից, որպիսի զանցանքը կարող է շատերին դուր չգալ և դժգոհությունների տեղիք տալ: «Այլ թերևս ոք ընդարձակությամբ ապացույցիս բամբաստվե՞լ արտաքոյ արշաւել խորհրդոյս զօրութեան»¹²: Սակայն, նա որքան կրքոտ է, այնքան էլ համարձակ է ու անվախ և բնավ էլ կարևորություն չի տալիս իրեն ճիշտ չհասկացող, նեղմիտ մարդկանց կարծիքներին, քանի որ ինքը իրեն համարում է ճշմարտության առաքյալ: «Ինձ ոչ բնաւ այս կարծիք, որ հաւանեալս եմ ճշմարտութեանն»¹³:

Միայն այսքանով չի սահմանափակվում Լամբրոնացին. նա կամենում է, որ ամեն մի մարդ ինձի շիտակ ու ազնիվ և դառնա ճշմարտության զինվոր, ճշմարտության քարոզիչ: Նա հորդորում է բոլորին, թե «խօսեցարոք զճշմարտութիւն իւրաքանչիւր ընդ ընկերի իւրում և դատաստան արդարութեան, խաղաղութեան դատեցէք ի դրունս ձեր»¹⁴: Ըստ Լամբրոնացու, պետք է համարձակ լինել քննադատելու և վեր հանելու նույնիսկ օրենքներում եղած թերությունները, եթե դրանք իրենց էությանը օգտակար չեն ներկայի համար, ճիշտ չեն ներկայացնում ապագա լավ կյանքի ուրվագիծը և կտրված են անցյալից. «զստուեր հանդերձելոց քարեացս նկարագրեցին օրէնքն»¹⁵, իսկ եթե որոշ մարդիկ, որոնք գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար չեն ուզում համարձակորեն քննադատել ժամանակի օրենքների պակասավոր կողմերը, այդպիսի մարդիկ ճշմարտության, հետևաբար և մարդկության համար բարեկամներ չեն: Չկա մարդու համար ավելի անպատվաբեր մի բան, քան ճշմարտության դիրքերից երկչոտությամբ

նահանջելը: Ուստի, դիմելով հասարակությանը, նա հավատալիցնում է նրանց, որ ինքը բնավ այդ երկչոտներին չի նմանվելու և ամեն ինչ ասելու է շիտակ, անաքող և անվախ. «Եւ ընդէ՛ր է ինձ պատրուակաւ զընթացս բանիս ի յառաջ ձգել. և ոչ մաքրոր հաւատոյ ձեր առաջի զսոյն մերկացուցանել»¹⁶: Ընթերցողին այսպես նախապատրաստելուց հետո, պատկերավոր, բայց խիստ ոճով քննադատության է ենթարկում երկբնակներին, զանազան ժամանակներում երևան եկած քրիստոնեական կրոնի աղանդավորներին, հերձվածողներին, կարճ՝ բայց բնորոշ որակումներով ու բացասական մակդիրներով: Քրիստոնեական իսկական վարդապետության և ճշմարտության լուսավոր ճանապարհներից խոտորված այն մարդիկ, մանավանդ դրանց կույր առաջնորդները, — զայրացած բացականչում է Լամբրոնացին, — աղետալի հետևանքների պատճառ դարձան աշխարհի շատ ժողովուրդների համար «Ով աղետիցս ի տանէն զշարսն բուսուցանէր և զվերակացուս խորանին քակտիչս և քայքայիչս առադրէր... և զհովիւսն հօտիցն օծտողս զհներ: զՄակեդոն հոգոյն պարգևաց թշնամի յարուցանէր և զաստուածութեան նորին զժխտելն խրատէր: զԵւսեփէս զխաւարս խաւարաւ թծչել վարդապետէր և զներմարդութիւնն ունայն ցուցանէլ յորդորէր»¹⁷:

Այնուհետև քննադատում է այն հոգևորականներին, որոնք իրենց փափուկ, անձնական կյանքի ու փառքի համար աղավաղում են Քրիստոսի մարդասիրական վարդապետությունը՝ չարաշահելով իրենց կոչումը: Եթե Հովհան Օձնեցու և Ներսես Շնորհալու Ատենաքանությունների մեջ սուր քննադատական խոսքեր են ասվել և մերկացվել են միայն ազգային եկեղեցականները, ապա Լամբրոնացու մոտ դատապարտվել են քրիստոնյա տարբեր ազգերի պատկանող բոլոր այն հոգևոր հայրերը, որոնք ուղղամտությունից, ճշմարտությունից և մարդասիրությունից հեռու գտնվելու պատճառով մեծ վնասներ են հասցրել տարբեր ազգերի ժողովուրդներին՝ նրանց մեջ թշնամություններ սերմանելով: Այսպե՛ս անարժան, հոգևորականներին հակադրում է անցյալի անձնուրաց, սակավապետ և ուղղամիտ հոգևոր հայրերին, որոնք արհամարհելով անձնական շահն ու փառքը՝ անդուլ քարոզում էին ճշմարտասիրության և մարդասիրության գաղափարներ: Մեր երանելի հայրերը, — արիստամբով բացականչում է Լամբրոնացին, — ժողովուրդին առաջնորդում էին դեպի

¹² «Ատենաքանությունն սրբոյն Ներսեսի Լամբրոնացոյ», Վեներտիկ, 1812, էջ 10: (Այս գրքի մի էջը հայերեն է, մյուսը՝ լատիներեն):

¹³ Անդ, էջ 10:

¹⁴ Անդ, էջ 8:

¹⁵ Անդ, էջ 10:

¹⁶ Անդ, էջ 12:

¹⁷ Անդ, էջ 32:

քարեկամություն ու խաղաղություն: Նրանք նոր ուխտից վերցրին սիրով յի բաժակը, մեզ արբեցրին այդ սիրով՝ աշխարհի մարդկանց և ճշմարտությունը սիրելու համար: Հիմա առաջ են եկել մեծ մասամբ կեղծ վարդապետներ: Առաջ աղոթքը, հոգևոր երգը մինչև սերովքների ու արարչի աթոռներն էին հասնում՝ անմեղ մարդկանց մաքուր շնորհունքներով: Այժմ ոչ այդ աղոթքն է անկեղծ և ոչ էլ երգը, քանի որ դրանք գտնվում են տգետ, էսամոլ հոգևորականների բերանում¹⁸: Այդպիսի հոգևոր հովիվները ոչ միայն հոգով չեն կարող կերակրել ժողովրդին, այլ մարդկանց մեղցնում են նաև մարմնական սովից: Իր ասածները հաստատելու համար Լամբրոնացին ընթերցողին դիմում է այսպես. «Մի կարծե՛ք վայրապար գասացեալս, այլ հայեցարութ լընթացս մեր հոգեւոր՝ ըստ նոցա մարմնոցն յարացուցի... Անոթք և նորայն բանական պտուղ մեր էր, գոր այժմ տեսանեմք ի ձեռս անիմաստիցն: Արդարութիւն՝ եկեղեցի քրիստոնէից էր հաց, որով նոքա լցեալ են և մեք սովամահ մեռանիմք»¹⁹:

Լամբրոնացին «Ատենաբանության» մեջ միայն սուկ քննադատի դերով չի սահմանափակվում: Նա մերկացնելով իր ժամանակի հոգևոր և աշխարհիկ կյանքում գոյություն ունեցող արատներն ու ակտերը, միաժամանակ հուսադրում, քաջալերում և ցույց է տալիս մարդկանց, թե ինչպես կարելի է դուրս գալ այդ վատ, անտոռոջ վիճակից և ինչպես ազատվել արատներից: Որքան խորն է խայթում նրա խոսքը, նույնքան էլ նա լավատես է և հուսադրող: Նա համոզված է, որ ազգերի միջև թշնամություն սերմանող տգետ, ամբարտապան հոգևորականները հոգու ճամփեքով երկար չեն կարող գնալ: Նրանց մարմինը ցեցի պես կերել, սպառել է նրանց հոգին. իսկ ո՞վ կարող է լինել հոգեվորական առանց հոգու: Այդ մարդիկ շուտով դուրս կշարտվեն աշխարհի լուսավոր ճանապարհից, որպես հոգով սպառվածներ և մոլորվածներ: Կգան արժանավոր հոգևոր նոր հիվիվներ, որոնք ի վիճակի կլինեն կատարելու Ավետարանի «դնել զանձն իրեանց ի վերայ բանաւոր ոշխարաց» պատգամը: Այս կապակցությամբ, ատենաբանը մասնավորելով իր խոսքը, Հայաստանի մասին ասում է. եթե մեր երկրի վրա տարբեր ժամանակներում հարձակվող բրոնավակներին ու բարբարոսներին անգամ չդհաջողվեց սասանել կամ պղծել մեր հայրերի սրբազան պատգամներն ու հավատը, չկարողացան խոտորել մեր երթը հոգու լու-

սավոր ճանապարհներից, ապա ի՞նչ կարող են անել մեր ազգին մի քանի հոգեզուրկ հոգեվորականներ, որոնց վատը կամ մյուս օրը մեր ժողովրդի ամենակարող ձեռքը դեն կըշարտի և ազգի միջից արմատախի կանկնրանց ախտածու հոգին: Այսուհանդերձ Լամբրոնացին՝ հորդորում է մարդկանց, որ պետք է հաստատապես հավատալ ճշմարտության հաղթանակին, քայց միաժամանակ պետք է զգոն լինել, երբեք չմոռանալ, որ հավատի և հոգու թե ներքին և թե արտաքին թշնամիները էլի կարող են երևալ՝ մարդկանց մոլորեցնելու և նրանց մեջ թշնամություն սերմանելու նպատակով: Այդ պատակտիչները հավասարապես վտանգավոր են հոգու, մարմնի, ազգի, հավատի և մարդա սիրության համար: Աշխարհի պատմությունից հայտնի է, — ընդհանրացնում է Լամբրոնացին, որ դարանամուտ աղայիսի քան սարկուններն են եղել ազգերի մեջ թշնամություն սերմանողները և խաղաղության պառակտիչները, որոնք շատ անգամ են մի ազգը դուրս բերել մյուսի դեմ: «Միութիւն ազգաց քրիստոնէից և խաղաղութիւնն, որ առ իրեարս տապալեցաւ ի թշնամեացն արուեստից... ուստի և քակտեցաւ յառ միմեանս մարտէն՝ աներևոյթ թշնամոյն ներգործութեամբ... միոյ տաճարին քարինք ի զանազան ազգաց՝ առ իրաքանչիւր յօդ անտաշ դարձան և զփառս տանն կործանեցին»²⁰:

Իր մտքերը համոզիչ դարձնելու և ամրապնդելու նպատակով, Լամբրոնացին դարձալ դիմում է ա. Գրքին, բերում է հին Իսրայելի կյանքից պատմական օրինակներ, թե ուր կարող է հասցնել ժողովուրդների և ազգերի մեջ եղած անմիաբանությունն ու թշնամանքը: «Մաշեցան ի սրոյ բարկութեանն և ի սովոյ տգիտութեան, և առ զեսս քաբեւացոց սովեալ նստեաք, արդարս ի լաց և ի յողբս նոցա՝ որք զհայրենին աշխարհի պայծառութիւն գտաւ ածէին»²¹: Իսկ մորթապաշտ, էսամոլ և մարդկային սիրուց զուրկ տգետների համար, միևնույն է, թե նրանք եգիպտական կամ քաբեւոնական գերության մեջ են, միայն թե կուշտ լինեն, և ապրեն՝ թեկուզ անասնական կյանքով: Այս օրինակով Լամբրոնացին ազգերի մեջ միություն և եղբայրություն քարոզելու հետ մեկտեղ ներշնչում է նաև հայրենասիրական տրամադրություններ: Անարգանքի խոսքեր է ասում նաև այնպիսի մարդկանց հասցեին, որոնք որպես մաքսավորներ ու փարիսեցիներ, խոսքով աստվածասեր և մարդասեր են իրենց ցույց տալիս, սակայն, իսկապես և աստվածատյաց են և մարդատյաց: Անդողոր

¹⁸ Անդ, էջ 34:¹⁹ Անդ, էջ 34—36:²⁰ Անդ, էջ 36:²¹ Անդ, էջ 38:

քննադատում է այն մեծամիտ մարդկանց, որոնք մյուս ազգերի վարք ու բարքը համարում են պիղծ, անմաքուր, անարգում են ուրիշների կրոնը, հայտարարելով, որ միայն իրենց ազգային հավատն է ճշմարիտ, ողորդական, իսկ վարք ու բարքով էլ՝ իրենք ամենակատարյալն են աշխարհում: Այստեղ ամենայն հավանականությամբ Լամբրոնացին նկատի ունի հույներին, հռոմայեցիներին և խաչակիրներին: Նա գտնում է, որ ազգերի մեջ խորություն, մեծամտություն ու թշնամանք առաջացնող պատճառները որոշ չափով նաև դավանաբանական և ծիսական տարբերություններն են եղել: Ապա՝ դավանաբանական ժողովների մեծ մասը փոխանակ եղբայրության ու միության, պառակտում ու գծություն են տվել ազգերին: Երկար դարեր այդ ժողովներում քննվել և դեռ քննվում է մի խնդիր՝ ընդունել «Քրիստոսի մեջ մե՛կ, թե՛» երկու բնության սկզբունքը: Այդ կապակցությամբ մեջ բերվում, քննադատվում են խե՛ միաբանակների և թե՛ երկաբանակների տեսակետները: Լամբրոնացին խիստ ոճով մերկացնում է առանձնապես երկու բնության կողմնակիցներին, որոնք մի կողմից խեղաթյուրում են Փրկչի մարդկության խորհուրդները և մյուս կողմից՝ դավանանքի պատրվակի տակ ձգտում են իշխել փոքր ազգերի վրա և՛ կրոնով, և՛ աեսական իրավունքներով: Ուստի, եզրակացնում է առեմախոսը, դավանաբանական վեճերը և հակառակադեռ հոգի ունեցող որոշ հոգևորականներ հանդիսացան այն պղտոր աղբյուրը, որտեղից մոլորված մարդիկ դարձան շարունակ խմելու և անմաքուր, ապականված ջուրը և հարբեցին ամբարտավանության, ազգային սնամիտության, այլուտեցության վարակիչ ախտերով: Դավանանքից հետո Լամբրոնացին առաջ է քաշում ու քննադատում ծիսական հարցերը: Վերլուծելով սրանց մեջ էլ եղած տարբերությունների պատճառով առաջացած սոցիալական անախորժությունները, հարցնում է քրիստոնյա տարբեր ազգերի հոգևորականներին, թե չէ՞ որ բոլոր տոներն ու ծեսերը առաջացել են հավատից ու սիրուց, ապա ինչո՞ւ եք դուք հակառակ ձևով վար-

վում: Մի՞թե դուք, դավանական ու ծիսական վեճեր բորբոքող հայրերդ, չե՞ք միա-տում, որ դրանով խախտում եք նախնայ ազգային, ավանդական, սուրբ օրենքները և կեղծում: Չկա հոգևորականի համար ավելի ծանր հանցանք, քան կեղծավորությունը: Լամբրոնացու կարծիքով հոգևորականը, որ ազգին ու դավանանքին էլ նա պատկանի, պարտավոր է լինել պարզ, անկեղծ և ձրշմարտախոս: Նա պիտի տեսնի նաև իր ազգի թերությունները, միշտ հանդես գա քարեպաշտ ուսուցչի, ուղղողի և խրատողի դերում: Այս կարգի ընդհանուր դիտողություններից հետո, Լամբրոնացին իր խոսքը որոշակի ուղղում է հայ, հույն և լատին այն եկեղեցականներին, որոնք ազգային նեղ, պահպանողական հայացքները, ավանդամոլական ձևապաշտությունները ավելի բարձր են դասում, քան մարդասիրությունն ու ճշմարտությունը, որի պատճառով շատ ազգեր խիստ տուժում են ոչ միայն հոգեպես, այլև մարմնով: «Եւ զի՛նչ էր լանցանքն այս քան սաստիկ պատուհասիս արժանի: Յաւտ է անաչառ մտաց իմաստնոց, զի ոչ էր մեղք ըստ մարմնոյ որ ներելի էր տկարութեանն, այլ ըստ հոգւոյ՝ տկարանայ առնուլ ապաշտանց ժամանակ, զոր սակաւօք թուել ոչ է անպատշաճ: Այսինքն՝ զի դարձաք միմեանց թշնամիք... առեցաք զիրեարս»²²:

Այս թշնամական ծանր դրությունից ազգերն ու նրանց եկեղեցիները կարող են դուրս գալ, կարող են խաղաղ անրել միայն այն դեպքում, եթե եկեղեցու և կրոնի սպասավորները առողջ աչքերով նայեն իրականությանը, բժշկվեն այլատեցության, այլաքննադատության և անտեղի, տեսնեն նաև իրենց արատներն ու բացերը, չվարագորեն ճշմարտությունը, և երբեք չկեղծեն. «Մի՛ սնանաչառ վարդապետութիւնն այլևս լիցի աչառանօք մարդկան պատրուակեալ: Մի՛ այլ լոյսն ընդ գրուանաւ լիցի թաքուցեալ, մի՛ կարծեսցի տկար զաւտուածն գորութեանց կատարիչ խորհրդոյս»²³:

²² Անդ, էջ 46:

²³ Անդ, էջ 86:

(Շարունակելի)